

RELACJE ŁĄCZĄCE RODZINĘ Z FAMILIĄ W ŚWIELE TEORII WYMIANY

ALDONA ŻUREK

ABSTRACT. Żurek Aldona, *Relacje łączące rodzinę z rodziną w świetle teorii wymiany* (Relationships among nuclear family and extended family in light of theory of exchange). *Życie rodzinne – uwarunkowania makro i mikrostrukturalne. Roczniki Socjologii Rodziny*, XIV, Poznań 2002. Adam Mickiewicz University Press, pp. 25-38. ISBN 83-232-1257-0. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Aldona Żurek, Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Sociology Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska–Poland.

Rodzina jest najważniejszą spośród małych grup społecznych, ze względu na spełnianie szeregu podstawowych zadań związanych z socjalizacją człowieka. Jest także tą grupą, która zaspokaja podstawowe jego potrzeby, czyniąc to w sposób unikatowy. Dzięki zrównoważonemu systemowi rodzinnemu większe struktury społeczne osiągać mogą swoje cele. Stabilność każdej rodziny pojawia się jako skutek wsparcia udzielanego przez system instytucji społecznych lub dawanego przez inne małe grupy społeczne.

Współczesna rodzina polska znajduje się pod presją oddziaływań wielu czynników wynikających ze zmian, mających swoje źródło w procesach modernizacji społeczeństwa, ale także wywodzących się z dziejowej logiki przemian samej rodziny. Do najważniejszych z nich należy emancypowanie się jednostek spod wpływu grupy rodzinnej i często instrumentalne traktowanie uczestnictwa w niej. Kolejnym jest poszukiwanie zastępczych wspólnot, zarówno w obszarze mikrostruktur, jak i na płaszczyźnie instytucjonalno-organizacyjnej, a także ograniczanie udziału w grupach terytorialnych. Zmianie uległy także związki łączące rodzinę ze strukturami społecznymi.

Przedmiotem analizy dotyczącej relacji zachodzących pomiędzy rodziną a jej społecznym otoczeniem stać się w pierwszym rzędzie powinna rodzina mała. Jest ona nie tylko najpowszechniejszym typem rodziny współczesnej, ale również swego rodzaju wzorcem używanym przy ocenianiu charakteru dokonujących się przemian.

Współczesna rodzina mała w coraz mniejszym stopniu opiera się na zasadach kolektywizmu, przypisującego jednostkom podporządkowane miejsce w grupie, w coraz większym zaś realizuje wzorce relacji rodzinnych oparte na indywidualizmie. Można zatem ją zdefiniować jako zespół zintegrowanych jednostek, związanych zależnościami opartymi na dwóch osiach relacji: małżeńskiej i rodzicielskiej. Pozostałe więzi rodzinne są ich pochodną. Efektem kooperacji członków rodziny jest wykrystalizowany system, obejmujący wzajemne zobowiązania, zinstytucjonalizowane wzory zachowań, system aksjologiczno-normatywny oraz postawy członków rodziny wobec całej tej grupy.

Proces indywidualizacji życia rodziny małej, którego skutkiem jest nowe ułożenie relacji pomiędzy rodziną a jej środowiskiem społecznym, wyraża się w następujących zjawiskach: demokratyzacji stosunków pomiędzy członkami rodziny, odrębnych środowiskach pracy (nauki) i odpoczynku, w respektowaniu zadań, jakie rodziny realizują oraz indywidualnych celów poszczególnych jej członków.

Obok tego współwystępują także takie zjawiska, które wyrażają kolektywny charakter rodziny. Są nimi: afirmacja przynależności do rodziny, podporządkowanie części interesów osobistych dobru rodziny, podzielenie wspólnego systemu wartości, sformułowanie ogólnego celu życia rodzinnego, przejęcie odpowiedzialności za dobrobyt rodziny przez oboje małżonków oraz utrzymywanie różnorodnych w swoim charakterze więzi z krewnymi i powinowatymi.

Podejścia badawcze wykorzystywane do analizy zjawisk związanych z życiem rodzinnym koncentrują się na wykorzystaniu ich możliwości w celu pogłębionej analizy życia rodzinnego. Przykładem tego może być zarówno analiza funkcjonalno-strukturalna, jak i podejście instytucjonalne. Rodzina widziana jest oczywiście na pewnym szerszym tle życia społecznego, z uwzględnieniem wpływów, jakie wywiera oddziaływanie grup formalnych i nieformalnych, instytucji społecznych czy warunków materialno-kulturowych. Czynniki te postrzegane są jako zmienne wyznaczające kierunki działania członków rodziny.

Zagadnienie dotyczące związków, jakie łączą rodzinę z jej środowiskiem społecznym wymaga przyjęcia takiej strategii badawczej, dzięki której możliwe byłoby nie tylko ustalenie wpływów, jakie na sposób jej funkcjonowania ma aktywność członków rodziny, podejmowana w pozarodzinnym środowisku społecznym, ale także określenie tego, jak zewnętrzne w stosunku do rodziny struktury społeczne oddziałują na rodzinę. Chodzi zatem o określenie zależności zachodzących pomiędzy jednostką a jej środowiskiem społecznym, widzianym w kontekście miejsca, jakie zajmuje ona w życiu rodzinnym (Gottlieb 1981: 136). Teorią, która daje możliwość ujęcia takiej zależności jest teoria wymiany społecznej.

Oddziaływanie na rodzinę przez inne grupy społeczne może przyjmować następujący charakter:

- kompensujący, ze względu na niemożność podejmowania części zadań, jakie przypisane są rodzinie,
- uzupełniający, tworzący szersze tło działań, jakie realizuje rodzina,

- sprawczy, wywołujący pewne zachowania, jakie nie pojawiłyby się, gdyby nie impuls z zewnątrz,
- ratunkowy, pojawiający się w chwilach zagrożeń przy realizacji określonych rodzinnych funkcji,
- potencjalny, rozumiany jako świadomość członków rodziny istnienia przyjaznego środowiska pozarodzinnego.

Zadania te pełnią zarówno grupy małe, organizacje społeczne, jak i instytucje. Zjawiskiem charakterystycznym dla polskiego społeczeństwa jest zwrócenie swoich oczekiwań związanych z zaspokajaniem potrzeb życia codziennego w stronę grup małych, a przede wszystkim rodziny, która w dużej części przejęła na siebie ciężar zapewnienia stabilizacji. Istotne staje się zatem określenie zarówno zasad na jakich oparte są związki między tymi dwiema grupami, jak i tego, jaka jest ich siła. Odpowiedź na to pytanie wydaje się konieczna, zwłaszcza w perspektywie dokonującej się transformacji społecznej.

TEORIA WYMIANY SPOŁECZNEJ

Źródła teorii wymiany tkwią zarówno w badaniach ekonomistów, antropologów, jak i psychologów oraz socjologów. Tak rozległa użyteczność tej teorii wynika z przyjęcia założenia, że wymiana w społeczeństwie jest najbardziej uniwersalnym zjawiskiem, jakie występuje w wielu płaszczyznach życia człowieka. Wiąże się ona, w wymiarze działań kolektywnych i indywidualnych, z osiąganymi korzyściami, którym towarzyszą ponoszone koszty. Mimo licznych kontrowersji wiążących się z tą teorią, a dotyczących przyjmowanych założeń ontologicznych i metodologicznych (Kempny, Szmatka 1992: 17), występują jednak wspólne ustalenia, respektowane przez badaczy, którzy reprezentują to podejście badawcze.

Pierwszym z nich jest założenie o transakcyjnej naturze całości społecznej, oznaczające powszechność zjawisk, polegających na dawaniu i braniu, z wyjątkiem działań podejmowanych pod przymusem i działań altruistycznych.

W zależności od przyjętych założeń ontologicznych, centralnym elementem analizy jest jednostka lub stosunek wymiany. Strukturę społeczną rozumie się jako pochodną trwałych relacji, jakie łączą partnerów transakcji. Wymiana społeczna może przyjmować następujące postaci (ibidem, s. 35):

a) wzajemności, opartej na nagrodach wewnętrznych i zewnętrznych. Występuje w przypadku deficytu pewnych dóbr, które osiągnąć są po poniesieniu określonych kosztów,

b) inkorporacji – występującej, gdy interesy partnerów są identyczne i nierozdzielne.

Tym, co skłania aktorów społecznych do wchodzenia w transakcje jest, oprócz zinternalizowanej normy wzajemności, oczekiwanie na pojawienie się nagród. Nagrody uzyskiwane w transakcjach społecznych, rozumiane są jako te rzeczy i zjawia-

ska, które dają przyjemności i zaspokojenie potrzeb. Mogą przyjmować postać zobiektywizowaną lub być nagrodami wewnętrznymi przyjmującymi subiektywny charakter. Źródła nagród zewnętrznych najczęściej nie są związane z osobami (nie występują więc np. w związkach przyjacielskich). Natomiast koszty pojmują się jako te czynniki, które zniechęcają lub hamują ludzi przed podejmowaniem określonych zachowań. Wielkość i charakter nagród i kosztów uzależniona jest od przyjętych przez partnerów wymiany wartości, systemu ich potrzeb, ale także od ich sprawności działania i zdolności przejawiania określonych zachowań. To, co dla jednych jest nagrodą, dla innych stanowi poniesione koszty. Także zaniechanie podejmowania określonych zachowań, analizowane być może zarówno jako koszty, jak i jako nagrody społeczne.

Partnerzy wymiany stosować mogą różne techniki oceny prawidłowości wymiany, poprzez odniesienie jej do określonych norm, zgodnie z którymi ocenia się transakcję, jak i wykorzystanie istniejących alternatywnych relacji społecznych oraz za pośrednictwem zjawiska władzy (ibidem, s. 46). Istnienie ładu normatywnego nie tylko dostarcza dodatkowe nagrody, ale również instytucjonalizuje wymianę, ponieważ określa wstępne warunki wymiany (początkowe pozycje wymiany oraz środki wymiany), wskazuje na kanały wymiany, a także ją uprawomocnia. Należy podkreślić, że norma wzajemności nie ma charakteru bezwarunkowego, ani też nie oznacza, iż nagrody są ekwiwalentne co do ich charakteru. Natomiast jej powszechność jest wynikiem zinternalizowania w wyniku procesu socjalizacji uprawnień i zobowiązań, jakie mają partnerzy interakcji.

System aksjologiczny (Gouldner 1992: 143) wpływa na naturę transakcji społecznych; zarówno w tym sensie, że określa charakter nagród, jak i dlatego, że decyduje o ich charakterze w danej strukturze społecznej. W pewnych typach struktur, w których przeważają wartości partykularne (uaktywniające nagrody wewnętrzne), służą one do konstytuowania więzi integracyjnych, które umacniają lojalność wobec grupy i jej członków. Natomiast wartości uniwersalne, które wymagają posługiwania się nagrodami o charakterze uniwersalnym (pieniądz, prestiż), pośredniczą w wymianie przyjmującej postać rywalizacji. Obok wymienionych wyżej wyróżnia się także wartości opozycyjne oraz wartości uprawomocniające władzę, odzwierciedlające się w istniejących organizacjach społecznych.

Natura pojawienia się społecznej wymiany tkwi zarówno w dążeniu każdej jednostki do osiągnięcia maksymalnych korzyści, jak i fakcie, iż otrzymywane nagrody przynoszą każdemu człowiekowi satysfakcję dopiero wtedy, gdy są doznawane w obecności innych ludzi. Wartość społecznego kontekstu życia człowieka wynika także z tego, że niektóre związki społeczne (relacje między kochankami, rodzicielstwo czy przyjaźń) są same w sobie nagradzające (Blau 1992:230)

Wchodzenie w stosunki wymiany przez partnerów transakcji stawia przed nimi konieczność rozwiązania dylematów. Pierwszym z nich jest określenie, jak silnie można zaangażować się w wymianę – samemu ją zainicjować, czy poczekać aż partner sam się zaangażuje. Kolejny dotyczy tego, jak dalece można się uzależnić od

partnera oraz określenia charakteru wymiany, tak aby można ją było uznać za sprawiedliwą (Kempny, Szmatka 1992: 46).

Cechy, jakie przyjmują nagrody w wymianie, określają także stosunki władzy w relacjach społecznych. Wtedy, gdy następuje odwzajemnienie nagród, pojawia się partnerstwo, gdy możliwe jest dostarczanie nagród przez wielu partnerów lub skorzystanie z alternatywnych nagród – brak zależności, siła zmuszająca do dostarczania nagród przez innych partnerów wywołuje niezależność, podobnie jak obywanie się bez określonego rodzaju nagród.

W badaniach nad rodziną, w których wykorzystywana jest teoria wymiany, podkreśla się, że dopiero proces industrializacji spowodował zjawisko autonomii członków rodziny, dając możliwość dokonywania wyborów relacji społecznych, w jakie wchodzić ludzie (Duch-Krzystoszek 1999: 41). W rodzinie tradycyjnej brak autonomii powodował mniejsze korzyści jednostkowe przy ponoszeniu większych kosztów. Obok autonomii innymi uzyskiwanymi wartościami dzięki możliwości dokonywania transakcji wymiany są poważanie, poczucie bezpieczeństwa, a także przewidywalność, jaką jednostka uzyskuje dzięki własnym działaniom. Prymat w życiu rodzinnym tych właśnie wartości powoduje zjawisko indywidualizmu, które jednak nie oznacza ani emancypowania się od więzi jakie łączą członków rodziny, ani też nastawienia na osiąganie jedynie doraźnych korzyści. Głównymi celami współczesnej rodziny i małżeństwa stają się szczęście i zadowolenie, które osiągnięte być mogą jedynie w rodzinie, w której członkowie są dla siebie partnerami. Beneficjentami tych zmian w życiu rodziny są zwłaszcza kobiety oraz dzieci (ibidem, s. 56).

Analiza dotycząca relacji pomiędzy rodziną a jej środowiskiem rodzinnym wykorzystująca teorię wymiany zakładała, że utrzymywane w rodzinie relacje społeczne podtrzymywane są nie tylko z powodu istnienia przymusu strukturalnego, ale także ze względu na nagradzający charakter takich relacji społecznych. Nagrody uzyskiwane w rodzinie to miłość, zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa, nagrody materialne, szacunek oraz różnego rodzaju informacje (England, Farkas 1985: 347). Zarówno działania rodzinne o charakterze instrumentalnym (dotyczące świadczenia usług czy udzielania pomocy finansowej), jak i wypoczynek oraz życie towarzyskie są transakcjami, jakie zachodzą pomiędzy członkami rodziny. Warto podkreślić jest to, że wymiana dotyczy zarówno poszczególnych członków rodziny, jak i całych podsystemów rodzinnych. W pewnych przypadkach następować może delegowanie zobowiązań, jakie mają np. rodziny małe, na wybranych jej członków. Dług, jaki zaciągają wnuki u swoich dziadków, spłacany jest najczęściej przez średnie pokolenie. Wymiana, której towarzyszą nagrody oraz ponoszone koszty, ma charakter wzajemnościowy, choć dobra obecne w transakcji mogą być nieporównywalne, jeśli chodzi o ich charakter. Sprawiedliwy charakter wymiany uzyskiwany jest poprzez respektowanie przez aktorów społecznych zasad oceniających związek, a zwłaszcza zasadę wzajemności. Źródłem pojawiających się transakcji rodzinnych jest nie tylko przymus aksjologiczny, ale również norma wzajemności, wprost lub pośrednio wyrażona przez uczestników wymiany. Relacje społeczne utrzymywane są w rodzinie

z tymi osobami, które nagradzają, unika się zaś tych kontaktów rodzinnych, z którymi wiąże się ponoszenie kosztów (Sabatelli, Cecil-Pigo 1985: 347).

Jedną z cech współczesnej rodziny jest to, że związki pomiędzy nią a jej szerszym kontekstem familijnym nie przyjmują postaci przymusu strukturalnego czy instytucjonalnego, ale stanowią postać dokonywanych wyborów. Innymi słowy, rodzina i tworzące ją jednostki podtrzymują transakcje ze względu na korzyści z niej wynikające.

Siłą sprzegającą interesy jednostek jest obecny w rodzinie system normatywny, który z jednej strony określa zobowiązania, jakie mają wobec siebie rodzice i dzieci czy wujowie i siostrzeńcy, z drugiej zaś pozwala na zainicjowanie wymiany. Zaciągnięte długi spłacane mogą być po latach albo w krótkich sekwencjach czasu, uzyskiwane zaś dobra mogą być mniejszej wartości niż poniesione koszty. Dla części transakcji rodzinnych jest to wynikiem zasady, iż osoby o wyższym statusie społecznym powinny więcej inwestować w rodzinną wymianę. Zobowiązania zaciągane w rodzinnych transakcjach spłacane są w postaci zaspokajania różnorodnych potrzeb, wynikających zarówno z sytuacji jednostkowych, jak i potrzeb podsystemów rodzinnych (rodziców czy rodzin rodzeństwa).

Wzajemność rodzinnej wymiany oznacza spłatę długu, nie zaś wymianę dóbr porównywalnego charakteru. Ekwiwalentem świadczenia usług czy pomocy materialnej może być zaspokajanie potrzeb emocjonalnych w trakcie spotkań rodzinnych czy pomoc w załatwianiu spraw urzędowych. Nagrody służą zaspokojeniu potrzeb jednostek lub całej rodzinnej wspólnoty. Charakter nagradzający mają także te działania, które służą minimalizowaniu kosztów (Nye 1979: 22).

Charakterystyczne dla rodzinnej wymiany jest także to, że norma wzajemności obowiązuje w dłuższych okresach. Pojawiają się bowiem w rodzinie takie sytuacje, w których zobowiązania przechodzą na te osoby, które długu nie zaciągnęły, a spłacają go jako część zobowiązań wspólnoty rodzinnej, która korzystała z korzyści, jakie dawała transakcja. Spłacenie długu pojawia się często dopiero wtedy, gdy występuje deficyt w zaspokajaniu określonych potrzeb. Taki charakter wymiany obowiązuje w relacjach pomiędzy pokoleniami. Dziadkowie, opiekując się wnukami, świadcząc im pomoc materialną, ponoszą koszty, które spłacają rodzice wnuków. Dług, który zaciągają dzieci u swoich rodziców (w okresie dzieciństwa i młodości, ale także wtedy, gdy pomoc skierowana jest w stronę ich rodziny prokreacji), spłacany jest wtedy, gdy rodzice osiągnąwszy podeszły wiek sami potrzebują pomocy.

Najintensywniejsza wymiana zachodzi pomiędzy wstępnymi i zstępnymi, ale także w obrębie dużej rodziny, obejmując nie tylko krewnych, ale również powinowatych. Jeśli jednak dotyczy ona dalszych członków rodziny, opisane powyżej zasady transakcji stanowią jedynie możliwość pojawienia się zależności pomiędzy krewnymi. Podtrzymywanie jej jest skutkiem dokonywanych wyborów oraz istnienia określonych alternatyw (Blau 1964: 173). Pochodzą one z płaszczyzny mikrostruktur społecznych, ale tworzy je także system instytucji świadczących profesjonalną pomoc i wsparcie.

Ułatwieniem nawiązywania relacji wymiany jest przekonanie, że w rodzinie musi ona mieć charakter sprawiedliwy. Należy podkreślić, że część potencjalnych zobowiązań zawarta jest w normach określających pełnione role rodzinne. One zatem wstępnie stanowią o tym czy transakcja może być nawiązana oraz nadają jej określony charakter. Inne są relacje pomiędzy kuzynami, do czego innego zobowiązuje pełnienie roli teściowej czy zięcia.

Możliwość wystąpienia wymiany pomiędzy członkami rodziny i grupami rodzinnymi, a nie jej obligatoryjność, jest wynikiem tego, że większość relacji rodzinnych posiada jakąś alternatywę innych społecznych relacji. Mają one zarówno instytucjonalny, jak i grupowy charakter. Współczesne, pluralistyczne społeczeństwa stwarzają rodzinie całą paletę odmiennych od odbywających się za sprawą rodziny sposobów zaspokajania potrzeb jej członków. Począwszy od prowadzenia gospodarstwa domowego, po spędzanie czasu wolnego – istnieje wiele instytucji i organizacji, które są w stanie zastąpić działania rodzinne czy wspomóc te już podejmowane; często efektywniej i profesjonalniej. Także inne małe grupy społeczne (sąsiedzkie, koleżeńskie czy przyjacielskie) stają się swoistą alternatywą dla działań, jakie wcześniej podejmowane były tylko w obrębie rodziny. Można przyjąć hipotezę, że jednym z powodów procesu indywidualizacji rodziny (co szczególnie dotyczy emancypowania się jej z kontekstu rodziny dużej) jest istnienie szeregu konkurencyjnych wobec siebie transakcji społecznych, dostarczających nagród członkom rodziny.

EKONOMICZNA TEORIA ZACHOWAŃ

Jedną z odmian teorii wymiany jest ekonomiczna teoria zachowań, której autorem jest Gerry Becker. Teoria ta, odnoszona także do badań związanych z rodziną, opiera się na trzech podstawowych założeniach (Becker 1990: 22-24).

Pierwszym z nich jest założenie o racjonalności zachowań ludzkich, oznaczające, że każdy człowiek świadomie określa cele, jakie chce poprzez dostępne mu środki zrealizować. Maksymalizacja korzyści osiąganych poprzez działania nie ma jednak bezwzględnego charakteru, ponieważ jednostka zachowuje się jak „oświecony egoista”, który, dbając o własne dobro, dostrzega zależności pomiędzy swoim losem a działaniami innych ludzi (zjawisko to Becker nazywa teorematem niedobrego dziecka). Zasada racjonalności charakteryzująca życie społeczne nie wymaga często racjonalności indywidualnej; stąd pojawiają się decyzje nawykowe, imitacyjne czy oparte na tradycji.

Kolejne założenie mówi o tym, że działania społeczne zachodzą na wielu rynkach, faktycznych i „rynkach cieniach” (rynkach nie zrealizowanych możliwości). Ich głównym zadaniem jest nie tylko stwarzanie możliwości działania, ale również koordynowanie działań. Wielość celów, jakie występują na określonych rynkach, skonfrontowana jest z ograniczoną ilością dóbr, jakie są ludziom dostępne. Rynek

jest miejscem, gdzie zestawione są ze sobą potrzeby i to, co ludzie mogą i chcą za nie zaoferować.

W każdej sferze swojej działalności człowiek praktykuje handel, a odpowiadający mu rynek, stwarzając bariery i ograniczenia, weryfikuje wstępne plany i kalkulacje aktora społecznego. Występująca w tej teorii kategoria „rynków cieni” oznacza, iż występują w życiu społecznym także takie sytuacje, kiedy poczynione przez jednostkę inwestycje nie przynoszą zysku, lub też odbywa się taki handel, jakiego nie zakładał planista.

Trzecie z założeń dotyczy stałości preferencji ludzi. Wiąże się ono z pojęciem użyteczności, oznaczającym zjawisko łączenia ze sobą zjawisk i dóbr o różnej ilości i jakości, bezpośrednio nieekwiwalentnych. Przykładem mogą być preferencje dotyczące czasu wolnego i zarobku, czy korzyści materialnych i prestiżu.

Możliwość zastosowania ekonomicznej teorii zachowań dotyczy wielu dziedzin życia społecznego, ale szczególnie tych, gdzie występuje konkurencja, ze względu na ograniczone środki, jakie można uzyskać w trakcie działań społecznych.

Jednym z miejsc w którym dokonuje się maksymalizujących działań jest rodzina. Ekonomiczne podejście w badaniu zachowań społeczeństwa zastosował Becker w odniesieniu do czasu wolnego będącego w dyspozycji członków rodziny, funkcjonowania gospodarstwa domowego, doboru małżeńskiego i postaw rodzicielskich. Korzyści, jakie osiągane są z podejmowanych działań, dotyczą jednak w tej grupie społecznej nie tylko poszczególnych jednostek, ale także w bezpośredni bądź pośredni sposób pozostałych domowników. Dbłość o każdego z członków rodziny stanowi dla całej tej wspólnoty zabezpieczenie przed niepowodzeniami. Dlatego też występuje tutaj wiele egoistycznych, a nie altruistycznych działań, których skutkiem jest wzajemne samoubezpieczanie, nie wymagające zresztą dyktatorskiej kontroli.

Przy podejmowaniu decyzji indywidualnych bierze się pod uwagę łączny zysk rodziny, rezygnując często z takich działań, które maksymalizują tylko zysk jednostki (ibidem, s. 454). Dotyczy to nie tylko sytuacji, w których relacje łączą osoby o porównywalnym statusie (np. małżonków), ale również transferów międzypokoleniowych, w tym postaw rodzicielskich. Dziecko stanowi także dochód rodzinny, przede wszystkim emocjonalny i prestiżowy, ale również, w pewnych sytuacjach, pieniężny (ibidem, s. 299). Można je zatem postrzegać jako dobro konsumpcyjne, w które inwestuje się większe i mniejsze środki (dlatego w tej teorii pojawia się kategoria dzieci wyższej i niższej jakości).

Interesujące są także analizy Beckera dotyczące zależności, jakie zachodzą pomiędzy czasem wolnym a gospodarstwem domowym (ibidem, s. 170). Jest ono obszarem, gdzie dokonuje się alokacji zarówno dóbr, jak i czasu wolnego. Czas, którym dysponuje członek rodziny, przeznaczony może być na prowadzenie aktywności zawodowej, nierynkową działalność konsumpcyjną, a także inwestowany w kapitał ludzki (np. zdrowie, urodę czy wykształcenie). Jego wykorzystanie polega albo na maksymalizacji użyteczności, albo na maksymalizacji zadowolenia (ludzie różnią się między sobą zdolnościami do „wytwarzania” przyjemności, a nie gustami).

Zastosowaniem ekonomicznej teorii rodziny w badaniach nad społeczeństwem polskim był projekt badawczy zrealizowany przez A. Gizę-Poleszczuk, M. Marody i A. Rycharda. Centralnymi kategoriami wykorzystanymi w nich było pojęcie strategii działania i zasobów społecznych (Giza-Poleszczuk, Marody, Rychard 2000: 30-33).

Autorzy podkreślają, że w przyjmowanych strategiach działania (dotyczących zarówno mikro, jak i makrostruktur społecznych) wyraża się racjonalność aktora społecznego, który swoje cele dopasować musi do zakresu pozostawionej mu swobody, a także stopnia poinformowania. Zasoby społeczne są zaś tymi interakcjami, które będąc w dyspozycji jednostki, są zakorzenione w strukturach społecznych, formalnych i nieformalnych (ibidem, s. 97). Każda relacja społeczna stanowi kapitał i może być wykorzystana do osiągnięcia indywidualnych interesów lub zmniejszenia kosztów transakcji.

Systemami relacji, które ulegają kapitalizacji, są struktury pokrewieństwa, sąsiedztwo, zbiorowości oparte na grupach formalnych, zbiorowości oparte na podobieństwie sytuacji oraz mniejszości. Z punktu widzenia jednostki, zwłaszcza rodzina i gospodarstwo domowe są najważniejszym źródłem kapitału, który od dzieciństwa (inwestycje w dziecko), po dorosłość (udostępnianie szans i amortyzacja ryzyka) decydują o szansach życiowych człowieka.

Rodzina będąca kapitałem społecznym jednostki (przeszłym, aktualnym i potencjalnym), działa jako grupa wsparcia wobec swoich członków (ibidem, s. 110). Kontakty utrzymywane w obrębie rodziny mają charakter zarówno spotkań towarzyskich (zaspokajając potrzeby emocjonalne, rekreacyjne czy potrzebę przynależności), dotyczą również udzielania wsparcia o charakterze materialnym, opiekuńczym, są także związane z wykonywaną pracą zawodową oraz dotyczą załatwiania spraw w urzędach. Najintensywniejsze relacje utrzymywane są pomiędzy wstępnymi i zstępnymi oraz pomiędzy rodzeństwem. Wzajemne związki utrzymywane pomiędzy rodzicami i dziećmi mają głęboko symbiotyczny charakter, przede wszystkim ze względu na wsparcie, jakiego udzielają rodzice swojemu potomstwu. Inwestycje rodzicielskie trwają także wtedy, gdy dzieci się już usamodzielnili i mają własne rodziny prokreacji. Dzieci spłacają ten dług, gdy rodzice osiągają wiek podeszły, ale nie czynią tego w sposób systematyczny, a ponoszone przez nich koszty są niższe niż te, które ponieśli rodzice. Z badań prowadzonych przez Gizę-Poleszczuk wynika jeszcze jedna ciekawa prawidłowość. Chodzi tu o wystąpienie, tzw. „efektu św. Mateusza” – więcej dostają ci, którzy i tak więcej posiadają (ibidem, s. 135). Na przykład wsparcie materialne jest większe ze strony majątnych rodziców w stronę zasobniejszych dzieci. Rodzice, których sytuacja materialna nie jest dobra udzielają głównie pomocy opiekuńczej. Dotyczy to także udzielanej przez dzieci pomocy swoim rodzicom.

Zależności pomiędzy dorosłym rodzeństwem są słabsze, ale opisane wcześniej prawidłowości także tutaj występują. Relacje pomiędzy dorosłym rodzeństwem dotyczą przede wszystkim zaspokajania potrzeby poczucia bezpieczeństwa, która dotyczy liczenia na pomoc, jaka będzie miała miejsce wtedy, gdy zajdzie okoliczność

wymagająca jej uruchomienia. Najczęściej z pomocy rodzeństwa korzystają kobiety, one także najczęściej takiej pomocy udzielają (ibidem, s. 140). W ramach bliskości rodzinnej najsłabsze zależności łączą dorosłych Polaków z ich teściami.

Relacje zachodzące pomiędzy członkami rodziny w badaniach wyjaśniane są w trzech perspektywach czasowych: aktualnej sytuacji, kapitału rodzinnego, w jaki Polacy są wyposażeni przez rodziców oraz inwestycji rodzicielskich. Korzystanie z zasobów rodzinnych rozumiane jest jako jedna ze strategii działania, jakie jednostki przyjmują w swoim życiu. Inną może być strategia posiłkowania się sferą publiczną do rozwiązywania różnego rodzaju dylematów, jakie w cyklu życiowym stają przed jednostką.

Ekonomiczna teoria zachowań odwołuje się do założeń dotyczących natury człowieka, przyjmującej egoistyczny charakter i w ten sposób określającej także naturę społeczeństwa, będącego areną rywalizacji ludzi. Człowiek jest jednak oświeconym egoistą, bowiem działa nie tylko ze względu na natychmiast otrzymywane korzyści. Potrafi wziąć pod uwagę dobro innych osób, o ile w dłuższej perspektywie przyniesie mu to korzyść. Rodzina, także nowoczesna, staje się dla jednostki niezbędnym czynnikiem, stwarzającym możliwość realizacji przyjętych celów. Strategie życiowe, których podstawowym narzędziem adaptacji jest rodzina, nadal są najpowszechniejsze, ale już nie jedyne. Ograniczenie związków rodzinnych, wyrażające się w procesie „kurczenia się rodziny”, jest wynikiem selekcji relacji społecznych, w które chce wchodzić człowiek. Uczestniczenie w życiu rodziny i rodziny staje się kwestią wyboru, a nie przymusu strukturalnego. Jeżeli utrzymywanie pewnych stosunków społecznych staje się zbyt kosztowne, bądź istnieje dla nich korzystniejsza alternatywa, następuje ich zaniechanie bądź ograniczenie.

Teoria ekonomiczna rodziny, zakładająca powszechność transakcji społecznych, wskazuje także na odmienny od dotychczas przyjętych sposób spojrzenia na tę grupę społeczną. Istnieje ona ze względu na namysł i kalkulację, a nie tylko z powodu nacisków społecznych czy jednostkowych sentymentów. Wartość rodziny wyraża się w tym, że za jej pośrednictwem najlepiej zrealizować można indywidualne cele.

TEORIA SIECI

W tej teorii podstawową kategorią analizy jest pojęcie sieci społecznej. Jej sposób rozumienia uzależniony jest od przyjętego podejścia badawczego. Może być pojmowana zarówno jako pewien zbiór jednostek, pomiędzy którymi zachodzą zróżnicowane związki socjometryczne i w której każdy człowiek połączony jest więzią społeczną przynajmniej z jednym jeszcze członkiem sieci (Burr, Hill, Nye, Reiss 1979: 27), jak i jako zbiór relacji, w jakie wchodzi człowiek. W tym drugim przypadku wyraźnie akcentuje się konieczność analizowania zjawisk społecznych z punktu widzenia jednostki. Sieć społeczna jest zatem ukierunkowanymi bądź nie

relacjami społecznymi, wychodzącymi od danej osoby i służącymi jej do osiągania celów i komunikowania o oczekiwaniach, potrzebach i aspiracjach (Andersen 1988: 70).

Sieć jest zjawiskiem, które tworzy kontinuum; od cech grupowości (grupa uznawana jest w tej teorii także jako postać sieci) po relacje łączące dwie osoby oraz tzw. luźne związki (*loose-knit*). Także w obrębie grup społecznych sieć zaznacza się w charakterze, jaki przyjmują struktury grupowe. Wtedy jednak struktura grupy ujmowana jest jako układ ról społecznych, a nie osób, w kształtowaniu której biorą udział czynniki normatywne. Można zatem wskazać na trzy podstawowe orientacje teoretyczne w badaniu sieci: indywidualistyczną, strukturalną i kompromisową (korzystającą z założeń dwu poprzednich).

Podstawową cechą sieci społecznej jest to, że służy ona kierowaniu i kontroli nad dokonywanymi transakcjami społecznymi. Pomaga ona w ten sposób w powstawaniu orientacji przyjmowanych przez jednostki. Sieć społeczna ma charakter dynamiczny, nie ulega bowiem petryfikacji. Z drugiej jednak strony jej istnienie służy stabilizacji związków społecznych (Bellah 1985: 24). Działające w obrębie sieci jednostki wkładają dużo wysiłku w to, aby wejść w nią, rozszerzyć i chronić swoje związki społeczne. To co także charakteryzuje sieć, to istnienie w jej obrębie „małych procesów”, w których jednostki się specjalizują. Mogą one dotyczyć kształtowania opinii, ale także udzielania wsparcia i pomocy (Andersen 1988: 74).

Szczególnie istotnym elementem każdej sieci są stosunki lubienia, ale obok tego istnieją i takie relacje, które są niezależne od afektów, oraz stosunki oparte na sieci normatywnej, które potrzebują jeszcze publiczności, wyznaczającej standardy działania (ibidem, s. 75).

W świetle powyższych ustaleń także rodzina jest pewną postacią sieci społecznej, jaką są połączeni krewni i powinowaci. Wykorzystanie w badaniu rodziny teorii sieci daje możliwość analizowania zarówno zjawisk, które zachodzą w tej grupie społecznej, jak i aktywności podejmowanych przez poszczególnych członków rodziny.

Istnienie sieci społecznych, w których uczestniczą członkowie rodziny wpływa na procesy wewnątrzrodzinne, a typ rodziny i zmiany dokonujące się w niej warunkują charakter uczestnictwa w sieci. Jest to relacja zwrotna, z pierwszeństwem jednak dla uczestnictwa w sieci rodzinnej (Grieco 1987: 134).

Dla życia rodziny uczestnictwo jej członków w sieciach społecznych skutkuje zarówno zmianami lub utrwaleniem określonych postaw, dla których rodzina jest punktem odniesienia (inni mają podobne jak moja rodzina problemy), jak i możliwością dostrzeżenia, że rodzina jest nie tylko zbiorem osób, ale również pewną całością. Przynależność członków rodziny do sieci społecznych wpływa też na stabilność rodziny (również ekonomiczną), a także na sposób, w jaki funkcjonuje gospodarstwo domowe.

Kontakty z siecią służą zarówno całej rodzinie, jak i pojedynczym jej członkom do uzyskiwania wsparcia i pomocy. Mogą być jednak nie tylko alternatywnym źródłem zabezpieczeń na wypadek trudnych sytuacji, ale także powodować konflik-

ty. Inaczej mówiąc – przynależność do sieci pozarodzinnej może stać się zarówno źródłem nagród, jak i źródłem kosztów.

Także intensywność oraz charakter, jaki przyjmuje sieć poszczególnych członków rodziny wpływają na procesy mające miejsce w rodzinie. Przynależność dwu lub więcej członków rodziny (np. małżonków) do tej samej sieci daje im ten sam normatywno-aksjologiczny system, wzmacnia zatem wzajemny konformizm i stabilizuje rodzinę. Z kolei niesymetryczność sieci (wynikająca np. z przewagi pewnych relacji, np. przyjacielskich lub sąsiedzkich) spowodować może konflikty rodzinne (Lee 1979: 39).

Związki utrzymywane w ramach dużej rodziny pochodzenia służą nie tylko uzyskiwaniu i otrzymywaniu wsparcia i pomocy, ale również transmisji postaw, przekonań i wzorców określonych zachowań, związanych np. z realizowanym stylem życia. Warto podkreślić, że specyfika i intensywność utrzymywanych więzi uzależnione są od cyklu w ontogenezie rodziny. Zjawiskiem charakterystycznym dla młodych osób jest to, że mimo dążenia do samodzielności i niezależności pragną jednak utrzymywać bezpośrednie kontakty z rodzicami, stąd dążenie do zamieszkiwania w pobliżu rodziców (ibidem, s. 44). Wyjątkowość relacji utrzymywanych w obrębie rodziny sprawia, iż wzajemna pomoc, wizyty i wspólne działania łączą trzy pokolenia w symboliczną sieć wzajemnych usług i transferów (Hill, Footer, Aldous, Carlson 1975: 66).

Teoria sieci stosowana w badaniach nad rodziną, zwłaszcza wtedy gdy przyjęte zostaną założenia dotyczące nieindywidualistycznej metodologii badań, pozwala nie tylko na określenie siły oddziaływań poszczególnych relacji, jakie utrzymywane są przez członków rodziny, ale również na porównywanie oddziaływań zachodzących pomiędzy sieciami wychodzącymi od poszczególnych członków rodziny (Bossavain 1974: 120). Porównanie to dotyczy zarówno wpływu, jaki ma rozległość bądź ograniczenie sieci indywidualnych dla całej rodziny, jak i ujęcie ich w aspekcie związków wzajemnych łączących członków rodziny. Na uwagę zasługuje również ujmowanie stosunków społecznych, w jakie wchodzi jednostki zarówno z perspektywy pełnionych przez nią ról społecznych (Bank, Kahn 1975), jak i relacji zachodzących w parach czy kręgach społecznych. Człowiek żyjący we współczesnych, złożonych społeczeństwach dużą część swojego życia spędza w sieci związków społecznych, a nie w grupach społecznych. Wykorzystując w badaniach teorię sieci, nie trzeba ograniczać się jedynie do strukturalnej płaszczyzny działań jednostek.

Teoria sieci umożliwia ujęcie w sposób całościowy całej gamy, jaką przybiera aktywność aktorów społecznych, przy jednoczesnym odniesieniu tego do życia rodziny. Równie istotne wydaje się także to, że rodzina staje się punktem odniesienia służącym charakterystyce działań społecznych podejmowanych przez jednostki, bowiem jest ona zarówno swego rodzaju warunkiem brzegowym tychże, jak i obszarem, w którym następuje „zbieranie” wpływów społecznych spowodowanych istnieniem sieci.

Przedstawione powyżej teorie zawierają nowe możliwości spojrzenia badacza na problematykę osadzenia rodziny w systemie struktur społecznych. Jednocześnie pozwalają na ujęcie tego zagadnienia zarówno od strony wpływów środowiska społecznego na rodzinę, jak i tego, w jaki sposób sama rodzina staje się barierą wzmacniającą lub osłabiającą oddziaływanie czynników pozarodzinnych. Teorie te, poprzez swoje założenia dotyczące natury świata społecznego i człowieka, sprowadzające się do powszechności pewnych procesów społecznych, pozwalają na porównywanie siły oddziaływań na rodzinę i jej członków różnych czynników zewnętrznych, także wtedy, gdy charakter tych wpływów jest z natury odmienny. Analiza zachodzących tu zjawisk jest możliwa zarówno wtedy, gdy przedmiotem zainteresowania stają się działania poszczególnych jednostek, jak i wtedy, gdy obiektem badań jest cała rodzina. Uczestnictwo w życiu rodziny, choć współcześnie stało się kwestią dokonywanych wyborów i uległo ograniczeniu, jest nadal jedną z najważniejszych płaszczyzn aktywizacji w których człowiek podejmuje działania.

LITERATURA

- Andersen B. (1988), *Essays on Social action and Social Structure*. Uppsala
- Bank S., Kahn D. (1975), *Sisterhood – Brotherhood is Power*. Family Process v. 14
- Becker G.S. (1990), *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*. Warszawa
- Bellah R. (1985), *Habits of the Hart: Individualism and commitment In American Life*. Berkeley
- Blau P. (1964), *Exchange and Power In Social Life*. New York
- Blau M.P., *Wymiana nagród społecznych*, (w:) Kempny M., Szmatka J. (red. –1992), *Współczesne teorie wymiany. Wybór tekstów*. Warszawa
- Bossavain J. (1974), *Friends of Friends*. Oxford
- Burr W.R., Hill R., Nye F.I., Reiss I.L. (ed. – 1979), *Contemporary theories about the Family*. Vol. 1. London
- Domański H. (2000), *Negatywne aspekty indywidualizmu*, (w:) M. Malikowski, Z. Starga (red.), *Konflikty społeczne w Polsce*. Rzeszów
- Duch-Krzyszczak D. (1999), *Małżeństwo, seks, prokreacja*. Warszawa
- England P., Farkas G. (1985), *Household, Emloyment and Gender*. New York
- Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A. (2000), *Strategie i system*. Warszawa
- Gottlieb B.H. (1981), *Social Networks and Social Support*. Beverly Hills
- Gouldner A.W. (1992), *Zasada wzajemności*, w: M. Kempny, J. Szmatka (red.), *Współczesne teorie wymiany. Wybór tekstów*. Warszawa
- Grieco M. (1987), *Keeping in the Family*. London
- Hill R., Footer N., Aldous J., Carlson R. (1975), *Family Development in Three Generations*. Family Process v. 14
- Horton P.B., Leslie G.R. (1970), *The Sociology of Social Problems*. New York
- Kempny M., Szmatka J. (red. – 1992), *Współczesne teorie wymiany. Wybór tekstów*. Warszawa
- Lee G.R. (1979), *Effects of Social Networks on the Family*, (w:) F.I. Nye, *Choice, Exchange and Family*, (w:) W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, I.L. Reiss (ed.), *Contemporary Theories about the Family*. Vol. 2. New York

- Nye F.I. (1979), *Choince, Exchange and Family*, (w:) W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, I.L. Reiss (ed. – 1979), *Contemporary theories about the Family*. Vol. 2. New York
- Sabatelli R.M., Cecil-Pigo E.F. (1985), *Relational Interdependence and Commitment in Marriage*. *Journal of Marriage and the Family*
- Świątkiewicz W. (red. – 1992), *Wartości i style życia rodzin*. Katowice

RELATIONSHIPS AMONG NUCLEAR FAMILY AND EXTENDED FAMILY IN LIGHT OF THEORY OF EXCHANGE

Summary

Nuclear family is subject to more and more intensive processes of modernization. It changes her part in society, and it rules other assignments in life of individuals. One of the theories, which permits on explanation this, which one place occupies family among other social structures is theory of exchange. The business of exchange is transacted among family members and also between family and other in society. Theory of exchange is scientific study of the patterns of interrelationships between the family and nonfamily system. This theory gives possibility of qualification of power of influences different factors, different regarding of one's own character. Analysis is possible both then, when her object is a social group, as then, when refer of behaviors of single people.